

Святий Іринеї Ліонський – церковний письменник, апологет християнського віровчення

прот. Володимир Левицький, прот. Миколай Цап'юк

У статті досліджуються біографічні дані святого Іринея Ліонського, проводиться аналіз його богословських поглядів та періоду апологетів загалом.

Ключові слова: богослів'я, апологет, святі отці, Тройця, тринітарні суперечки.

Істину легко отримати від Церкви, тому що апостоли, як багач у скарбницю, достатньо поклали в неї всього, що стосується істини, так що кожний охочий черпає від неї воду життя (св. Іринеї Ліонський).

Чому єпископ міста Ліона, далекої римської провінції, виявився таким авторитетним богословом як для свого часу, епохи тріадологічних суперечок IV ст., так і для сьогодення? Пояснити це можна тільки особливостями викладеного ним вчення. Сучасники особливо цінували його за боротьбу з лжеучителями. Найнебезпечнішими єретиками тоді були різного роду гностики. Із творів св.Іринея, особливо з головної його праці «Пять книг проти єресей», ми й досі дізнаємося про зміст різних учень гностиків, тому що, спростовуючи, він їх переказує і цитує. До часу св. Іринея гностицизм був не якою-небудь окремою християнською єрессю, а розгалуженою релігійною системою, від якої був не меншим (а за деякими сучасними гіпотезами – більшим) від віку християнства¹. Проте християнська полеміка з гностицизмом, зокрема св. Іринея, для нас дуже важлива, тому що в цій полеміці він дуже детально пояснює істинне вчення Церкви майже з усіх питань. Особливо примітне вчення про Святу Тройцю, що розкривається

¹ Писнов М. Э. Гностицизм II века и победа Христианской Церкви над ним. – Брюссель, 1991. – С. 43.

Іринеєм саме в диспутах із ерисеархами. У нього сам термін «Тройця» цілком входить у свої права. Інше не менш важливе питання, що вимагало роз'яснення, зв'язок гріхопадіння та спасіння. Це вчення про стан Адама, яким він був спочатку, яким став після гріхопадіння і який належить прийняти нам, щоб спастися, і що для цього даровано Господом. Це ті питання, які найрізкіше заперечувалися гностицизмом, вчення якого абсолютно не сумісне з Православ'ям.

Св. Іриней – найвизначніший богослов II ст. Його навіть називають основоположником християнської догматики. Про час і місце його народження збереглося мало відомостей. Відомо, що народився Іриней, єпископ Ліонський, у Малій Азії, за походженням, імовірно, був греком, хоча деякі дослідники вважають, що він був сирійцем. Час народження визначають приблизно: від 130 до 150 року. Його можна визнати представником «Третього покоління християнства», починаючи від святих апостолів, так як він був учнем св. Полікарпа Смирнського, який був учнем апостолів. З іменем св. Іриней Ліонського в церковному житті пов'язаний новий етап боротьби із противниками християнства. Святий отець є автором досить великого числа творів, лише частина яких збереглася. Писав грецькою мовою, оскільки до III ст. основною мовою християнської культури навіть на Заході залишалася грецька, але в оригіналі від його творів дійшли до наших днів тільки фрагменти². Основні твори – це «П'ять книг проти ересей» (така назва замість довшої авторської назви «Викриття і спростування лжеіменного знання» (або гносиса)) і «Доказ апостольської проповіді». Повний текст першого дійшов тільки в дуже стародавньому перекладі на латинь, а повний текст другого – тільки у вірменській версії. До недавнього часу грецький оригінал «Проти ересей» був нам відомий тільки за невеликими фрагментами в цитатах у церковних авторів (наприклад, у Евсевія Памфіла). Ситуація радикально змінилася в середині XX століття. У 1940 р. була знайдена папірусна бібліотека в Турі (Туру), і там, серед безлічі інших стародавніх папірусів, виявилися три з п'яти книг «Проти ересі» (починаючи з третьої) – це якраз ті, які найбільш важливі для розуміння власне богослів'я св. Іриней. На основі цієї знахідки було підготовлено нове видання³.

² Лебедєв Є. Є. Патрологія. – Мюнхен, 1950. – С. 56.

³ Сагарда Н. И. Лекции по патрологии. I-IV века. – М., 2004. – С. 174.

Залишилися й інші твори різного ступеня збереженості, є багато фрагментів на вірменській і сирійській мовах. Їх атрибуція не завжди може вважатися цілком достовірною. Далі ми говоритимемо про богослів'я св. Іринея, ґрунтуючись майже виключно на одному творі – «Проти ересей».

Крім свого полемічного значення, творіння св. Іринея Ліонського вплинули на концептуалізацію церковного вчення. Ця дія, в основному, розподілялася за двома напрямками.

По-перше, у вченні про нашу фізичну спільність з Христом і участю, завдяки Церкві, у внутрішньому житті св. Тройці, св. Іринеї ствердив ті ж ідеї, які сповідувалися і іншими вчителями його часу.

По-друге, щодо триадології, св. Іринеї, хоч і не встиг справити помітного впливу ні на сучасників, ні на найближчі до нього покоління християн, але створив основу для православних богословських концепцій IV ст., фактично утвердивши термінологію⁴.

Починаючи з II-го ст. після Різдва Христового з'являється новий вид церковної писемності – апологія. Життя Церкви протікало в цей час у складних умовах. Християнство в межах Римської імперії було забороненою релігією. Юдейство, а за ним греко-римське язичництво направили всі зусилля для того, щоб принизити, ослабити і, за можливістю, знищити християнство, не обмежуючись при цьому ніякими засобами, навіть найбільш жорстокими і несправедливими. Було багато причин, які створювали таке жорстоке і безпрецедентне в історії релігії ставлення до християнства, але найголовнішою був особливий характер християнства, через яку воно проголошувало себе єдиною істинною і спасительною релігією.

У таких умовах для християнських богословів того часу постала нагальна потреба письмового захисту християнства перед лицем державної влади, яка брала на себе ініціативу переслідувань, звинувачуючи християн у безбожництві і марновірстві. Іншим, не менш важливим завданням християнських письменників II-го ст., було завдання викласти християнське вчення у формах, доступних для сприйняття язичників та юдеїв того часу. Це завдання виконали апологети, так умовно вони були названі через напрямок своєї літературної діяльності.

⁴ Киріан (Керн), архим. Патрологія. Т. I: От апостольських мужей до III в. – Париж-М., 1996. – С. 56.

У числі розглянутих творів, що дійшли до нашого часу, існують спеціальні (судові) апології, звернені до імператорів; окремі трактати, у яких автори переходили від захисту до критики (висміювали язичницьку філософію і багатобожжя) та інші форми (напр., діалоги). Усі вони спрямовані до однієї мети – викласти істини християнства і спростувати наклепи, які зводилися на християн юдеями та язичниками. Цілковито природним є те, що в таких працях викладалися не всі, тільки окремі істини. Апологети не виражали повноти віри Церкви, а лише показували своє розуміння її⁵.

Богослів'я св. Іринея, як і інших апологетів, специфічне, воно практично у всіх випадках передбачає критику і тому досить диференційоване: у деяких апологетів дуже яскраво виражена толерантність щодо язичницької культури і всього античного надбання, інші ж автори відзначаються нетерпимістю і непримиренністю зі всім дотичним до язичницької релігії. Апологети II ст. першими взяли на себе завдання «воцерковлення» освічених класів даного суспільства, а тому в їхніх творах містяться перші спроби примирення християнського вчення з основами елліністичної релігійної філософії, і цим покладено початок церковному богослів'ю як науці. Хоча апологети не завершили повністю процесу «воцерковлення еллінізму», він затягнувся ще на декілька століть, тим не менше, вклад у розвиток богослів'я, зроблений апологетами для захисту християнства, досить важливий⁶.

З огляду на це, темою даної роботи є вчення раннях отців Церкви на основі досліджень та напрацювань одного з її першоієрархів святого Іринея, єпископа Ліону. На наш погляд, повернення до першоджерел дає змогу краще зрозуміти сучасний стан Церкви, визначити причину суперечок та неузгодженостей.

Слід звернути увагу на унікальність богослів'я святого Іринея Ліонського, котра виражається насамперед тим, що в особі апологетів християнство кинуло виклик усій язичницькій філософії, яка на той час залишилась останнім оплотом для язичницьких шукачів істини. Боротьба між мудрістю світу цього і християнською істиною, як ми вже зазначали, не припинилася із завершенням історич-

⁵ Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви. Т. IV. История Церкви в период Вселенских соборов. – М., 1994. – С. 274.

⁶ Макарий (Булгаков), митр. Православно-догматическое Богословие. Т. I. – М., 1999. – С. 98.

ного періоду апологетів. Ця боротьба християнства із «князем світу цього» і мудрістю світу цього триває й до сьогоднішнього дня, період же апологетів знаменувався початком цього багатоговікового запеклого протистояння.

Ні одного століття після Різдва Христового не було без смуту єретичних спотворень, із покоління в покоління з церковного середовища піднімалися християнські мислителі на боротьбу із цими викривленнями, і кожного разу їм доводилось апелювати до досвіду попередніх захисників істинного вчення.

Утримуючись від змалювання стану сучасного світу в апокаліптичних тонах все-таки варто зазначити, що в порівнянні із минулими століттями, сповненими єретичних смут, наше століття яскраво вирізняється своєю вседозволеністю, розпустою і рясним урожаєм псевдохристиянських та антихристиянських сект. Тому, у наш час як ніколи виникає необхідність у розвитку православного апологетичного богослів'я. Але такий розвиток не може бути повноцінним без детального і ґрунтового вивчення апологетичного спадку авторитетних християнських богословів, а найавторитетнішими, у даному випадку, без сумніву залишаються апологети перших століть, серед котрих ім'я святого Іриней Ліонського в числі перших. Якщо богослів'я великих отців і вчителів Церкви пізніших століть часто обмежується рамками Православ'я, а для протестантів, наприклад, немає відповідного авторитету, то до голосу апологетів, які безпосередньо спілкувалися з мужами апостольськими, навіть більшість неопротестантів, змушені прислухатися, а це вже виводить гіпотетичний диспут за межі суто біблійного. У творах апологетів, які дійшли до нашого часу, збереглися «аграфи», – слова Спасителя, незаписані в Євангеліях, що також додає авторитетності богословам періоду апологетів не тільки в очах православних християн.

Практично у творах усіх християнських богословів є ті чи інші апологетичні місця, де захищається православна позиція від нападів невірних або спотворень єретиків. Окремі твори християнських богословів наскрізь проникнуті захистом церковного вчення, і тому по праву називаються апологіями, а їх автори, відповідно, апологетами. Такі церковні письменники були і є протягом всієї історії християнства, проте, лише один період християнської історії називається періодом апологетів.

Відзначаючи в першу неділю Великого Посту свято Торжества Православ'я, установлене в IX ст., православні християни святкують фактичну перемогу над всіма єресями, оскільки після IX ст. ніяких нових єресей не виникало. Усі єресі, які з'явилися пізніше, були плодами з'єднання або трансформації вже раніше існуючих єретичних спотворень. А також існуючі сьогодні єресі не є виключенням з цього правила, тому, досліджуючи апологетичний спадок перших захисників християнства, ми практично бачимо корені й тих лжевчень, які сьогодні пропагуються як нові одкровення.

Як богослов св. Іриней перевершує всіх попередніх йому письменників післяапостольського періоду в яскравості й виразності думок і у ясності викладу. Йому дано було опанувати скарбом християнського знання в його чистому вигляді й досягнути його в живому зв'язку як *«тіло істини»*. Він перший представив цільний погляд на стосунки між Богом і світом, розкритий із власних принципів християнської віри і встановив основи церковного богослов'я, які в істотному залишаються незмінними на всі наступні часи. Викладене в його творах вчення отримує особливо важливе значення через надзвичайно характерні й виключні особливості його особистих відносин і обставин життя: він – останній учень безпосередніх учнів Господніх; у Малій Азії через св. Полікарпа й інших пресвітерів, учнів апостолів, він чує живий апостольський голос і сприймає дух апостольського вчення; як пресвітер і єпископ на протилежному кінці християнського світу – у Ліоні – він зв'язує Схід і Захід; вступає в особисте й письмове спілкування із багатьма Церквами, а особливо з Римською Церквою; від початку до кінця свого суспільного служіння він приймає найдіяльнішу участь у житті Вселенської Церкви. Важко уявити більш сприятливі умови для того, щоб довідатися істину щодо віри Церкви, і тому св. Іриней є класичним свідком про Церковне вчення, Церковне Передання і церковну організацію не тільки в малоазійських і галльських Церквах, але й у всіх Церквах тодішнього християнського світу, і не тільки для свого часу, але й для всього попереднього періоду до самих апостолів; а в цьому свідченні, за сучасним нам науковим формулюванням питання, найістотнішим є те, що Вселенська Церква й наприкінці II ст. залишилася принципово Апостольською Церквою,

зберігала в неушкодженні Апостольське Передання, була носієм апостольського вчення й тлумачила його з апостольським авторитетом⁷.

Досліджуючи богослів'я святого Іринейя Ліонського, ми переконуємося в тому, що це унікальний період в історії розвитку богослів'я. Християнські апологети в боротьбі із зовнішніми та внутрішніми ворогами вперше починають систематизувати християнське вчення, виділяючи та розвиваючи в ньому конкретні напрямки. Якщо апостоли та мужі апостольські в основному зосереджувалися на благовісті і не приділяли особливої уваги всім богословським тонкощам, то апологети через специфіку свого завдання були змушені формулювати християнське вчення у визначеннях і термінах, прийнятних як для християн, так і для «зовнішніх», котрі цікавилися доктриною нової релігії. В апологетів з'являються перші прояви сміливого богословствування.

При виконанні поставленої цілі – захисту християнства, апологети II-го ст. не обмежувалися вибором засобів і прийомів для боротьби: кожен вів її так, як розумів своє завдання і як цього потребували умови часу й місця, у яких він жив та діяв. Але при всій різноманітності індивідуальних, часових і місцевих умов, у яких вони жили й діяли, за деякими невеликими винятками, усі апологети дотримувалися двох основних методів. Перший із них найбільш природний та найбільш необхідний для поставленого завдання, його можна визначити як позитивний апологетичний метод. Сутність його зводиться до того, що апологети, захищаючи християн від наклепів, які на них зводили, розкривали християнське віровчення і принципи християнської моралі. Після того, як було доведено моральну чистоту та високе достоїнство християнського віровчення, апологети, спрямовували у своїх творах погляди читачів до релігій, які, ворогуючи із християнством, претендували на вищість у порівнянні з останнім. Показуючи, таким чином, незрівнянну перевагу християнства над іншими, до цього існуючими релігіями апологети приступали до прямої критики язичництва. Такий метод можна назвати заперечним або полемічним⁸.

Апологети II ст., зокрема й Іриней, надавали перевагу першому методу, захищаючи християн від усіх можливих звинувачень. Тільки

⁷ Сагарда Н. И. Лекции по патрологии. I-IV века – М., 2004. – С. 404.

⁸ Вдовиченко А. В. Христианская апология. Краткий обзор традиции. // Раннехристианские апологеты II-IV веков: Переводы и исследования. – М., 2000. – С. 34.

пізніше в творах апологетів починає з'являтися критичний аналіз язичницьких релігій та філософських систем, які користувалися на той час великою повагою.

Обидва методи у відповідній послідовності повинні були розсіювати ті упередження, якими керувалися язичники щодо християн, і в кінцевому результаті підготувати шлях до переходу язичників у християнство. Звичайно, швидкого й рішучого перевороту в думці язичницького суспільства апології не зробили тому, що суспільна думка, яка складалася століттями не відразу поступається місцем новим ідеям. Вона довго бореться з ними, але в той же час, якщо нові ідеї істинні, то вони помалу долають застарілі упередження і стають надбанням суспільства. Так було і в боротьбі християнства з язичництвом. На початку знаючи про християн лише із наклепів та доносів, язичництво затаврувало його різними гріхами й злочинами, але при ближчому знайомстві з ним язичницьке суспільство мимоволі переконувалося в безпідставності такої характеристики християн. При сукупності всіх умов до цієї перемоги був причетний і святий Іринеї, єпископ Ліона, який у своїх творах свідчив про чистоту християнського вчення та моралі⁹.

Не варто недооцінювати праці автора й для сучасного йому християнства. У важкі для християн часи, коли почали з'являтися перші апології, сміливість і впевненість їхніх авторів надихала інших християн, яких повсюди підстерігали вороги, доноси й тортури. Сам факт існування апологетів переконував гонимих християн у тому, що вони не покинуті на призволяще, і що віра, за яку вони йдуть на муки та смерть, нічим не поступається язичницькому мудруванню, а навпаки стоїть незрівнянно вище від нього.

Крім морального впливу, твори ранньохристиянських апологетів мали для свого і найближчого до нього часу важливе науково-догматичне значення. Оскільки апологети поклали початок розкриттю і науковому обґрунтуванню християнських догматів, які заперечувалися язичниками, то ці питання про єдність Божу, про Бога як Творця і Промислителя, про Божество Ісуса Христа, про воскресіння померлих розроблені апологетами досить ґрунтовно.

⁹ *Поснов М. Э. Гностицизм II века и победа Христианской Церкви над ним. – Брюссель, 1991. – С. 469.*

Древня апологетика стоїть у безпосередньому зв'язку із сучасною, оскільки ті звинувачення, які висували язичники на адресу християнства, нерідко можна почути й сьогодні з уст його противників. Таким чином, сучасний апологет може без усяких сумнівів запозичувати не лише їхні методи оборони християнства, але й аргументи своїх попередників, звичайно пристосовуючи їх до сучасних потреб.

Твори святого Іринея, єпископа Ліона не втратили свого значення і до сьогоднішнього часу. Для нас вони являють історичний інтерес як пам'ятки, відзеркалюють внутрішнє та зовнішнє становище сучасного йому християнства і язичництва. При їх детальному вивченні вони демонструють нам, як на зорі християнства між двома світоглядами проходив конфлікт із глобальними історичними наслідками; як язичництво напружувало останні зусилля в боротьбі із християнством, яке, незважаючи на шалений опір, набирало рис нової світової релігії.

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*. Книга Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Вид. УПЦ КП, 2004. – 1416.
2. *Іриней, єп. Лионський, св. Сочинення.* / Пер. прот. П. Преображенського. – СПб.: Изд. 2-е книгопродавца И. А. Тузова, 1900. – 559 с.
3. *Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви. Т. IV. История Церкви в период Вселенских соборов.* – М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского ставропигиального монастыря, 1994. – XV+600+XIX с. (репр. посм. изд. под ред. проф. А. Бриллиантова: СПб., 1917) (Серия: Церковно-Историческая библиотека).
4. *Вдовиченко А. В. Христианская апология. Краткий обзор традиции. // Раннехристианские апологеты II-IV веков: Переводы и исследования.* – М.: Ладомир, 2000. – С. 5-38.
5. *Вінчукевич П. М. Філософія як апологетика. Підручник для вищих духовних шкіл.* – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2000. – 248 с.
6. *Киприан (Керн), архим. Патрология. Т. I: От апостольских мужей до III в.* – Париж-М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт, 1996. – 182 с.
7. *Лебедев Є. Є. Патрологія.* – Мюнхен: Накладом товариства студентів Богословської Академії УАПЦ, 1950. – 136 с.
8. *Макарий (Булгаков), митр. Московский и Коломенский. Православно-догматическое Богословие. Т. I.* – М.: Паломник, 1999. – XII+598 с. (репр. 4-го изд.: СПб.: Тип. Ф. Голике, 1883).

9. *Поснов М. Э.* Гностицизм II века и победа Христианской Церкви над ним. – Брюссель: «Жизнь с Богом», 1991. – LXI+825 с. (Фототип. изд.: К.: Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1917).
10. *Сагарда Н. И.* Лекции по патрологии. I-IV века. \ *Под общ. научн. ред. диакона А. Глуценко и А. Г. Дунаева.* – М., 2004. – 796 с.
11. *Фаррар Ф. В.* Жизнь и труды святых отцов и учителей церкви: очерки церковной истории в биографиях. / *Пер. с англ. А. П. Лопухина.* – СПб.: изд. книгопродавца Тузова, 1891. – 1036 с.